

İslam Hukuk Metodolojisinde Delil Nazariyesi: Kavramsal Çerçevesi, Temel İlke ve Özellikleri ile Şer’î Delillerin Tasnifi

Mehmet Erel*

Öz

Şüphesiz aklî ya da naklî olsun bütün ilimlerde ileri sürülen görüşlerin meşru olması ve kabul görmesi için, bu görüşlerin kabul edilen ilke ve esaslara uygun olması gerektiği gibi aynı zamanda akla ve selim fıtrata uygun delillere dayanması gerekmektedir. Gerçek bir delile dayanmayan görüşler, inandırıcılığını ve meşruiyetini kaybettiği gibi hiçbir değer de ifade etmez. Bu sebeple hayatın her alanında teklifi-vaz’î hükümler koyan Şâri’ Teâlâ Kitâb-ı Hakîminde, vaz’ ettiği hükümleri makul ve maslahata uygun delillere dayandırmış ve pek çok yerde hükümlerin illet ve hikmetlerini açıkça ifade etmiştir. Ana konusu ve temel amacı şüphesiz müçtehidin şer’î-amelî hükümleri istinbat ederken dayanacağı deliller ile bu delillerden hüküm çıkarmaya yarayan metotlar ve yöntemler olan fıkıh usûlü ilminin, gerçekte deliller nazariyesinden ibaret olduğunu söylemek mübalağa olmaz. Zira usûl âlimlerinden çoğu bu ilmi “şer’î deliller ile bu delillerin hal ve keyfiyeti, bu delillerden hüküm istinbat ederken yararlanılan ilke ve kaideler” şeklinde tanımlayarak bu hususa dikkatleri çekmişlerdir. Biz bu makalemizde İslam hukuk usulünde delil nazariyesi başlığı altında, delil kelimesinin kavramsal çerçevesini ortaya koyduktan sonra bu anlamda kullanılan diğer kavramlarla delil kelimesini karşılaştırarak, bahsi geçen kavramları lügat ve delalet yönünden inceleyecek, benzer veya farklı yönlerini tespit etmeye çalışacağız. Bir hükmün istinbâtı yahut bir iddianın vakıya uygunluğunun tesbiti için ile-

* Öğr. Gör, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul/Türkiye, erelmehmet@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-1428-5214

ri sürülen delillerde bulunması gereken özellikleri, belli ilke ve kaideler şeklinde ortaya koyduktan sonra ifade ettiği bilginin kesin olup olmaması, oluşumunda müctehidin katkısının bulunup bulunmaması yahut müstakil bir hukuk kaynağı olup olmaması açısından şer'î delilleri tasnif etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Delil nazariyesi, hüccet, burhan, usûl, fıkıh, edille, şeriat, usûl-i fikh, emâre, alâmet.

Evidence Theory in Islamic Law Methodology: Classification of Shari'a Evidence through Conceptual Framework, Basic Principles and Characteristics

Abstract

There is no doubt that the perceptions offer in all sciences, whether mental (akli) or transmitted (nakli), are legitimate and In order to be accepted, these views must be under the principles that are applied in every science method. At the same time, these views should be based on evidence that is compatible with reason and absolute truth which is required. Opinions that are not based on real evidence lose their credibility and legitimacy, and they do not mean anything. For this reason, the judge of the book of Allah ta'ala, who made fard/wajib and contingent (vazi) provisions in all areas of life, in the judge of the book, he based the judgments he preached on reasonable and beneficial evidence and clearly expressed the reasons and wisdom of the judgments in many places. It would not be an exaggeration to say that the science of fiqh, the main subject and main purpose of which is undoubtedly the evidence on which the mujtahid will base while deducing the religious and practical judgments, and the methods and methods used to draw conclusions from this evidence, is actually the theory of evidence. Because most of the scholars of methodology have drawn attention to this issue by defining this science as "sharia proofs, the state, and condition of these proofs, the principles, and rules that benefit from the inference of judgment from these proofs". In this article, after revealing the conceptual framework of the word "evidence" under the title of "evidence theory in Islamic legal procedure", we will compare the word "evidence" with other concepts used in this sense and examine the aforementioned concepts in terms of lexicon and signification and try to identify their similar or different aspects. We will try to convey the views of procedural (usul) scholars on the classification of the shar'i evidence according to whether the information he expresses is certain, whether the mujtahid has contributed to its formation, or whether there is an independent source of law.

Keywords: Evidence theory, sharia proofs, jurisprudence, legal evidences, proof, evidence, usul el fikh.

Giriş

İslam hukukunda delil nazariyesinin dayanağı şüphesiz Kur'an ve sünnettir. İman, ibadet, ahlak ve hukuk alanında emredici, yasaklayıcı ve mubah kılıcı hükümler vaz' eden Şâri', bu hükümleri varlık ve yokluk açısından birtakım illetlere bağlamış, pek çok yerde bu illetleri, gaye ve maslahatları hükümlerle birlikte zikretmiştir. Muhatapları ikna etmek için akla, selim fitrata ve maslahata uygun deliller serdeden Yüce Allah, muhataplarından da kendi görüşlerini aynı ilkeler çerçevesinde delillendirmelerini istemiştir. Kitabı tebliğ ve tebyîn etmekle görevli Allah Resûlü (s.a.v.) de hakkında âyet bulunmayan konularda Kur'an'da vaz' edilen usûle uygun olarak aklî delillere ve selim fitrata istinaden hükümler vaz' etmiştir.¹

Allah'ın kitabı ve son hitabı olan Kur'an, Allah'a inandıklarını iddia eden, itikadî ve ahlakî pek çok yanlış düşüncenin Allah tarafından olduğunu ileri süren Mekke müşriklerinden defalarca bu düşüncelerini ispat etmelerini istemiş, muhaliflerden ileri sürdüğü ve savundukları görüşlerinin selim fitrata, akla ve maslahata uygun olduğuna dair delil getirmeleri gerektiğini vurgulamıştır.²

Kur'an ve sünnet nasları ya doğrudan veya istidlal yoluyla, teklîfî ve vaz'î hükümlerin mutlaka bir delile dayanması gerektiği kaidesine vurgu yapmaktadır. Zira dinî, içtimâî ve ahlakî kurallar sağlam delillere ve metodolojik prensiplere dayanmazsa meşruiyetini ispat edemez, inandırıcılığını ve kalıcılığını yitirir. Dolayısıyla bir görüşün meşru olabilmesi ve ilmî sayılabilmesi onun hukukî, felsefî ve ahlakî sahada, kabul edilen genel prensiplere ve kurallara uygun olmasını gerektirir.

Bu sebeple Şâri' Teâlâ Kur'an ve sünnet naslarında, beyân,³ âyet,⁴ burhân,⁵ sultân,⁶ alâmet,⁷ şahid,⁸ hüccet,⁹ istidlâl, istinbât vb. kavramlarla muhataplarından

1 Resûlullah'ın (s.a.v.) verdiği hükümleri ve fetvaları câmi', sünen, müsned, musannef vb. hadis kitaplarında bulmak mümkündür. Öte yandan bazı ilim adamları bu hükümleri cem eden müstakil eserler kaleme almışlardır. İbn Kayyim el-Cevziyye *Zâdü'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd* isimli eserinin son bölümünü Resûlullah'ın (s.a.v.) verdiği fetvalara ve hükümlere tahsis etmiştir.

2 Bakara 2/111.

3 Âl-i İmrân 3/138.

4 Bakara 2/248.

5 Bakara 2/111.

6 Yunus 10/68; Mü'min 40/35.

7 Nahl 16/16.

8 Yusuf 12/26-28.

9 En'âm 683/.

kendi görüşlerinin doğruluğunu, muhalif görüşlerin yanlışlığını ispat için delil getirmelerini istemiştir. Kur'an'ın ortaya koyduğu bu metot ve bahsi geçen kavramlar fıkıh usûlü ilminin ana konusu olan deliller nazariyesinin temel dayanağı- nı oluşturmaktadır.

Bundan dolayı Şîa ve Mu'tezile'ye mensup olanlar da dahil bütün usûl alimleri fıkıh usûlü ilminin konusunun ve temel amacının, fakihin şer'î-amelî hükümleri istinbat etmek için dayanacağı delilleri belirleyip, bu delillerden hüküm çıkarmak için gerekli esas ve prensipleri vaz' etmek olduğu konusunda fikir birliği etmişlerdir.¹⁰

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye (ö. 436/1044) göre ümmetin âlimleri herhangi bir konuda bir delil ya da emâre bulunmaksızın kendi hevalarına göre konuşmadıkları için gereksiz ve boş sözler söylememişlerdir. Peygamberimiz'in (s.a.v.) hevasına göre konuşmadığı, karşılaşılan yeni meselelerde mutlaka vahiy beklediği bilindiğinden İslam âlimlerinin de delilsiz asla konuşmamaları gerekir.¹¹

Cüveynî'ye (ö. 478/1085) göre fıkıh âlimleri delil ya da emâre olmadan hüküm vermenin haramlığı konusunda icmâ etmişlerdir. Delilsiz varılan hüküm he- vaya uymak olduğundan batıl sayılmıştır.¹²

Fahredden Râzî'ye (ö. 606/1210) göre ise delilsiz hüküm vermek "Teklîfi mâ lâ yutâk" (güç yetirilemeyecek şeyle sorumlu tutmak) olup, şer'î hükümlerin mutlaka bir delilinin bulunması gerekir.¹³

Delil konusu sadece usûl ilminin temel konusu olmamıştır. Aksine kelam, fıkıh, tefsir, hadis, mantık, felsefe, lügat, nahiv vb. aklî ve naklî bütün ilimlerin de temel konularından biri olmuştur. Zira iddia edilen bir düşüncenin veya ileri sürülen bir teorinin bilimsel sayılması için onun, ilgili olduğu bilim dalının ilke ve esaslarına göre kabul edilen bir delil ile ispat edilmesi gerekir. Delilsiz hiçbir düşünce ve fikrin kabul edilmesi mümkün olmadığı gibi farklı iki görüşten birini diğerine tercih etmek de delil olmadan mümkün değildir. Bilimsellik özelliği, de-

10 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fikh*, Müessesetü'r-Risâle, 1413/1991, 1/207; Ebu'l-Meâlî İmâmü'l-Harameyn Cüveynî, *et-Telhis fî usûli'l-fikh*, thk. Şibbir Ahmed el-Umerî, Beyrut, 1416/1996, 1/115; Ebu Muhammed Ali b. Muhammed el-Endelüsî İbn Hazm, *el-İhkam fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Şakir, Beyrut, 1403/1983, 5/105.

11 Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib Basrî, *el-Mu'temed fî'l-usûl*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403, 2/56.

12 Cüveynî, *et-Telhis*, 3/314.

13 Fahrüddin Muhammed b. Ömer el-Huseyn b. Ali Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi'l-usûli'l-fikh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyaz Alvanî, Müessesetü'r-Risale, 1980, 2/582.

lilin ispat ettiği meseleye delaletinin açıklığına ve kabul edilebilirliğine bağlıdır. Herhangi bir delile dayanmayan bilgiler hurafe, mitoloji, hayal ve vehim isimleri ile anılır ve hiçbir ilmi değer taşımazlar.

I. Delil Kavramının Mahiyeti ve Kavramsal Çerçevesi

Lügatte “yol gösteren”, “kılavuz”,¹⁴ “emâre”,¹⁵ “kendisi ile istidlal edilen şey”¹⁶ anlamlarına gelen delil kavramının ıstılâhî anlamına dair lügat, mantık, felsefe, kelam, fıkıh ve fıkıh usûlü ilimlerinde farklı tanımlamaların olduğu bilinen bir gerçektir.¹⁷ Bu tanımlarda her bir ilim dalının hususiyetlerinden kaynaklanan bazı kayıt ve farklılıklar söz konusu olmakla birlikte, mezkur ilimlerin tamamında genel kabul gören bir tanıma göre delil: “Zâtı, hâl ve vasıfları üzerinde yapılacak sağlıklı bir düşünme ile araştırılan meseleye dair hükme ulaştırılan veya hükmü ispat eden bir vasıta”dır.¹⁸ İslam hukuku açısından tarifte geçen hükümden maksat şer'î-amelî hükümdür. Buna göre, fıkhîta şer'î-amelî nitelikteki hükme götüren vasıta¹⁹ olarak tanımlanan delil kavramı fıkıh usûlünde ise, şer'î hükümlerin kaynaklarını ve bu kaynaklardan hüküm elde etme yöntemlerini de içeren bir anlam taşımaktadır.²⁰

Fıkıh usûlü âlimlerinin çoğunluğuna ve bilhassa fukahâ ekolüne mensup usûlcülere göre delil, üzerinde iyice düşünüldüğünde haberî bir sonuca ulaşılması mümkün olan şeydir.²¹ Bu tanıma göre delil ile ulaşılan bilgi kat'î olabileceği gibi zannî de olabilir. Nitekim Hanefîlerden Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039),²²

14 Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcû'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdussetâr Ahmed Ferâc, 1965, 7/325.

15 Ebu'l-Bekâ Eyyub Kefevî, *el-Külliyât mu'cem fi'l-mustalâhât ve'l-furûki'l-lügaviyye*, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1413-1993, s. 439.

16 İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lugati ve sihâhu'l-arabiyye*, Beyrut, Daru'n-Nefâis, 1974, 4/325; Cemâlüddin Muhâmmmed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, Beyrut, Dâru's-Sâdr, 1968, 11/248-249.

17 Muhammed Ali Tehânevî, *Mevsûâtü keşşâfi ıstilahâti'l-funûn ve'l-ulûm*, Beyrut, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1997, 2/797; Âmidî, *Muhammed b. Ali, el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkam*, Beyrut, Daru ibn Hazm, 1424/2003, 1/11-12.

18 Tehânevî, *Keşşâf*, 2/792.

19 Bardakoğlu, "Delil", *DİA*, IX, s. 139.

20 İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı*, s. 19-21.

21 Kefevî, *Külliyât*, s. 439.

22 Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001, s. 15.

Şâfîilerden Ebû İshak eş-Şîrazî (ö.476/1083)²³ ve Zerkeşî (ö.794/1392)²⁴ eserlerinde açıkça delilin hem zannî hem de kat'î bilgi ifade edebileceğini belirtmişlerdir.

Mütেকellimîn ekolüne mensup fıkıh usûlü âlimlerinin ekserisi ise kat'î bilgi ifade edenlere delil kelimesini, zannî bilgi ifade edenlere ise emâre kelimesini kullanmayı tercih etmişlerdir. Fıkıhî mezhepleri ve yaklaşımları farklı olmasına rağmen mütেকellimîn ekolüne mensup usûlcüler delil kavramını “kesin bilgiye (ilim) ulaştırın şey” anlamında kullanmışlardır. Ebû İshak eş-Şîrazî bu görüşü mütেকellimin usûlcülerine nispet etmekte ve şöyle demektedir: “Mütেকellimîn usûlcülere göre delil kelimesi ancak kitabın nassı, mütevâtir haber, icmâ gibi kesin bilgi ifade eden hususlar için kullanılabilir.”²⁵

İlk dönem Hanefî usûlcülerinden Ebû Bekir el-Cessâs (ö. 370/981) delil kavramını tanımlarken şöyle demektedir: “Delil: Üzerinde iyice düşündüğünde bir kimseyi, delil gösterilen konuda kesin bilgiye (ilme) ulaştırın şeydir. Marifete ve kesin bilgiye ulaştırın yahut kesin bilgiye işaret eden ince bir anlayışa dikkatleri çekmiş olması sebebiyle buna delil denmektedir. Bu durum bir topluluğa kılavuzluk yapan, yol gösteren bir kimseye benzetilir. İyice düşündüklerinde ve ona uyduklarında bu kimse onları gitmek istedikleri yere ulaştırır.”²⁶

Bu yaklaşıma göre delil dar kapsamlı olarak: “Üzerinde doğru düşünüldüğünde haberî sonuca dair kesin bilgi sağlayan şeydir” diye tanımlanabilir. Delilin tarifinde yer alan “haberî sonuç” tabiriyle doğrulanabilir (tasdikî) bilgiler kastedilir ve bununla mantıktaki “tasavvur” kavramı tarifi dışında bırakılmak istenir.

II. Delil Kavramının Benzer Anlamlar Taşıyan Kelimelerle Karşılaştırılması

Birbirlerinden farklı anlamları ve kendilerine özel kullanım alanları olmasına rağmen “beyan”, “hüccet”, “burhân”, “emâre”, “alâmet”, “sultân”, “âyet” vb. lafızların bazı usûlcüler tarafından delil kavramı yerine kullanıldıkları olmuştur. Bunlardan özellikle “hüccet” ve “burhân” lafızları bazı usûlcüler tarafından “İslam hukukunun kaynakları” anlamında delil kavramı ile birlikte kullanılmışsa

23 Ebû İshak İbrahim b. Ali Şîrazî, *el-Lüm'a fi usûli'l-fikh* thk. Muhyiddin Dîb Mesto, Ali el-Bedevî, Beyrut, 1416/1995, s. 29-33.

24 Muhammed b. Bahadır Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, Kuveyt, Dâru's-Safve, 1413/1992, 1/35-36.

25 Şîrazî, *Lüma'*, 1/155.

26 Ahmed b. Ali Ebu Bekr er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, Vizâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994, 5/70.

da, “emâre”, “alâmet”, “âyet”, “beyan” ve “sultân” kavramları hüküm kaynağı olup olmama açısından değil sadece lafızların hükme delaletinde kesinlik ifade edip etmemesi açısından ele alınmış ve mecazi olarak delil yerine kullanılmıştır. Öte yandan bazı usûlcüler bu kavramların birbirinden farklı anlamlar taşıdığını söyleyerek mezkûr lafızların lügavî-vaz'î delaletlerine göre bu farklılıkları ortaya koymaya çalışmışlardır. Şimdi bu kavramlarla delil kavramı arasındaki benzerlik ve farklılıkları göstermeye çalışalım.

A. Delil ve Emâre

Lügatta “alâmet, vadedilen zaman”²⁷ anlamında kullanılan ”emâre” kavramını Ebû'l-Hüseyin el-Basrî ve Fahreddin er-Râzî gibi mütekellimîn ekolüne mensup usûlcüler: “Doğru bir istidlal ile zannî bilgiye ulaştıran şey”²⁸ diye tarif etmişlerdir. Buna göre delil kavramı kitap, mütevâtir sünnet ve icmâ gibi kesin bilgi ifade eden kaynaklar için kullanılırken, “emâre” kavramı ise mütekellimin usûlcülere göre haber-i vâhid, kıyas, istihsan, seddi zerâî' vb. zannî deliller için kullanılmıştır. Fukaha ekolüne mensup usûlcülere göre ise” delil” hem kat'î hem de zannî bilgi ifade ettiğinden kitap ve mütevâtir sünnet gibi kat'î bilgi ifade eden kaynaklar için kullanıldığı gibi diğer zannî deliller için de kullanılmıştır.²⁹

B. Delil ve Hüccet

Hüccet kelimesi lügatta “kasıt” ve “galip gelme” anlamlarında kullanılır.³⁰ Fıkıh usûlü ıstılahı olarak usûlcülerin çoğu³¹ ”hüccet” kavramını delil kavramı ile aynı anlamda kullanmıştır. Ebû Zeyd ed-Debûsî “hüccet” kavramını şöyle tanımlamaktadır: “Hüccet delillerin tamamını kuşatan bir kavramdır. Beyyine ve burhân kavramları da böyledir. Delillere hüccet adının verilmesinin sebebi, bizi ilzam edip mazeret ve özür ihtimalini tamamen ortadan kaldırması ve Allah Teâlâ ile münazarada muhatapları aciz bırakmasıdır.”³²

Buna göre delil ve hüccet kavramlarının lügat anlamları farklı olsa da bazı usûl alimlerine göre bu iki kavram, kat'î ya da zannî olsun, İslam hukukunun bütün kaynaklarını kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Ancak usul literatüründe

27 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/330.

28 Basrî, *el-Mutemed*, 1/4; Râzî, *el-Mahsûl*, 1/15.

29 Kefevî, *el-Külliyât*, s. 439.

30 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/228.

31 Muhammed b. Abdisselam Avvâm, *el-Fikru'l-menhecyyi'l-ilmî inde'l-usûliyyîn*, 1435/2014, Beyrut, s. 137.

32 Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, s. 14.

çoğunlukla “delil” kavramı “İslam hukukunun kaynakları” anlamında, “hüccet” kavramı ise “delillerin bağlayıcılığı ve ilzam ediciliği” anlamında kullanılmıştır.³³

C. Delil ve Burhân

Lugatta “kesin delil ve açık hüccet”³⁴ anlamlarına gelen “burhân” kavramı bir mantık terimidir. Bu terimi İbn Kudâme vb. bazı usûlcüler: “Doğruluğu müsellem mukaddimelerin bir araya gelmesi ile kesin bilgiye ulaştıran bir kıyas türü” şeklinde tanımlamıştır.³⁵ Bu şekilde burhân kelimesinin hüküm kaynağı anlamındaki delil kelimesinden çok farklı olduğu açıktır. Ancak Ebû Zeyd ed-Debûsî,³⁶ İbn Hazm (ö. 456/1065)³⁷ ve Ebu’l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081)³⁸ gibi usûl âlimleri “delil” ve “hüccet” yerine “burhân” kelimesini kullanmışlardır. Onlara göre temelde “burhân” kelimesi ile “delil” kelimesi arasında fark yoktur. Buna göre mütekellimîn usûlcülere göre “burhân” kelimesi kat’î bilgi ifade etmesi açısından “delil” ve «hüccet» kavramlarıyla aynı anlamı taşır. Fukaha ekolüne mensup usûlcülere göre ise “delil” hem kat’î hem de zannî bilgi ifade etmesi açısından “burhân” kelimesinden daha kapsamlıdır.

D. Delil ve Sultân

Lugatta “hüccet ve delil”³⁹ anlamlarına gelen “sultân” kelimesi de İslam hukukunun kaynakları anlamında bazı usûlcüler tarafından “delil” kavramı yerine kullanılmıştır.⁴⁰ Ancak usûl kitaplarında “sultân” kelimesinin tanımı yer almaz. İbn Hazm ve İbn Kayyim (ö. 751/1351) sultan kelimesini “delil” kavramının benzerleri arasında saymış ve bu kelimenin hüccet anlamına geldiğini zikretmişlerdir.

İbn Kayyim’e göre Kur’ân-ı Kerîm’de sultân kelimesi hüccet anlamında kullanılmıştır. “Allah Teâlâ dedi ki: *Senin pazunu kardeşinle kuvvetlendireceğiz. Ve size öyle bir sultan (kuvvet ve saffet) vereceğiz ki size asla erişemeyecekler. İkiniz onlara âyetlerimizle gidin. Siz ve size tabi olanlar mutlaka galip gelecek-*

33 İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuku’nda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*, s. 21.

34 İbn Manzûr, *Lisanül-Arab*, 13/51.

35 İbn Kudâme, *Ravzatu’n-Nâzir*, 1/45.

36 Debûsî, *Takvîmü’l-Edille*, s. 13.

37 İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/39.

38 Ebu’l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *İhkâmu’l-fusûl fî ahkâmî’l-usûl*, thk. Abdülmecid et-Türki, Beyrut, 1995, s. 171.

39 İbn Manzûr, *Lisanül-Arab*, 12/321.

40 İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/20; Şemseddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbnü’l-Kayyim, *Miftâhu dâiri’s-saadeti*, 1/59; Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye, *Mecmuu’l-Fetâvâ*, Ribât, 19/125.

*siziniz*⁴¹ âyetinin tefsirinde o şöyle demektedir: “Allah Teâlâ hüccet kelimesini burada sultân diye isimlendirmiştir. Çünkü hüccet, sahibini güçlü ve hasmına galip kılar. Hüccetle cahillere galip gelinir. İlmin gücü elin gücünden büyüktür. Bu sebeple insanlar “hüccet” ile ortaya konulan bilgiye kaba kuvvete boyun eğdiklerinden daha çok boyun eğerler.”⁴²

Öte yandan usûlcülerin çoğuna göre delil kavramı hem kat'î hem de zannî kaynaklar için kullanılırken, “sultân” kelimesi hüccet anlamına geldiğinden sadece kesin deliller için kullanılmaktadır.

“Sultân” kelimesinin “delil” yerine kullanılması mecâzîdir. Yoksa “sultân” kelimesini lugat anlamına göre ele alırsak onun sadece kat'î bilgi ifade eden hususlarda kullanılabileceğini görürüz. Bu durumda bu kavram hem kat'î hem de zannî bilgi anlamlarını kapsayan “delil” yerine kullanılamaz.⁴³

E. Delil ve Beyân

Usûl alimlerinin delil kelimesi yerine kullandıkları kavramlardan biri de “beyan” yahut “beyyine” kelimeleridir ki ikisi de aynı anlama gelir. Lügatte “açıklığa kavuşmak, ortaya çıkmak” anlamlarına gelen “beyan” kelimesini bazı usûlcüler “delil” anlamında kullanmışlardır.⁴⁴ Zira delil hükmün kaynağını ve mesnedini beyân edip açıklığa kavuşturur. Bu açıdan delil açıklayıcı ve ortaya çıkarıcı olması bakımından bir “beyan” yahut “beyyine”dir.

Bâkılânî “beyân” kavramını şöyle tanımlamıştır: “Beyana gelince gerçekte beyan, üzerinde sahih olarak ve derinlemesine düşünülmesi neticesinde delalet etmekte olduğu bilgiye ulaştıran bir delildir.”⁴⁵ “Cüveynî,⁴⁶ Gazzâlî (ö. 505/1111),⁴⁷ Râzî (ö. 606/1206) ve Âmidî (ö. 631/1231) gibi bazı usûlcüler Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) bu beyân tarifini benimsemişlerdir.”⁴⁸

İbnKayyim de şöyle demektedir: “Kur'an-ı Kerim'de 'beyyine' kelimesi hiçbir yerde “iki şahit” anlamında kullanılmamıştır. “Beyyine” kelimesi, geldiği her âyette “delil”, “burhân” ve “hüccet” anlamında kullanılmıştır.”⁴⁹

41 Kasas 28/35.

42 Şemseddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbnü'l-Kayyim, *Miftâhu dâri's-saadeti*, 1/59.

43 Muhammed b. Abdisselam Avvâm, *el-Fikru'l-menhecyyii*, s. 143.

44 İbn Kayyim, *et-Turuku'l-hükmiyye fi's-siyaseti's-şer'iyye*, s. 14.

45 Bâkılânî, *el-İrşâd ve't-takrîb*, 3/37.

46 Cüveynî, *et-Telhis*, 2/124.

47 Gazzâlî, *el-Mustasfa*, 3/61-62.

48 Muhammed b. Abdisselam Avvâm, *el-Fikru'l-menhecyyii*, s. 145.

49 İbn-Kayyim, *et-Turuku'l-hükmiyye* s. 14.

Ebû Zeyd ed-Debûsî ve Âmidî gibi bazı usûlcülerin de belirttiği gibi delil ile beyân kavramları bir hukuk terimi olarak aynı anlama gelmektedir.⁵⁰ Bu durumda delile beyan, beyana da delil denebilir. Her iki terim de hem kat'î hem de zannî bilgi ifade eder.

Âmidî şöyle demektedir: “Bilinmektedir ki beyân sözle ifade edilen delil demektir. Daha önce delil kelimesinin tanımında belirtilen hususlar beyân için de aynen geçerlidir. Delil denilen her şey beyanı da içine alır. Beyân kavramı kat'îlik-zannîlik, aklîlik-hissîlik, şer'îlik-örflîlik, kavli ya da sükûtî olmak gibi her açıdan delil kavramı ile örtüşmektedir.”⁵¹

F. Alâmet ve Âyet

Lugatta “damga”, “işaret”, “fener”, “bir şeyin bilinmesini ve anlaşılmasını sağlayan şey” anlamlarına gelen “alâmet” kelimesi⁵² usûl ilminde “varlığına ve vücûbuna hiçbir etki etmeden bir hükmün varlığını ortaya çıkaran ve onun bilinmesini sağlayan şey”⁵³ diye tanımlanmıştır. Delil kelimesi ise “hükme delalet eden, hükmü ortaya çıkaran şey” anlamında alâmet kelimesi ile birleşmektedir. Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) her ne kadar Ebû Mansûr el-Maturîdî'nin (ö. 333/944) “*Meâhizü'ş-şerîa fî usûli'l-fikh* kitabından naklen delil kelimesinin hem “delalet eden şey” hem de “alâmet” anlamında olduğunu ifade etse de⁵⁴ gerçekte fikh usûlü ıstılahında bu iki kelime anlam olarak tam örtüşmemektedir. Zira delil kavramı alâmet kavramından farklı olarak hükmün varlığına ve yokluğuna tesir eder. Delil varsa hüküm kesinlikle vardır. Nitekim İbnKayyim şöyle demektedir: “Şer'î hükümler delilsiz sabit olmaz. Hükmün delili onun varlığını zorunlu kılar. Eğer zorunlu kılan bir delil yoksa zorunlu kılınan hüküm de yoktur.”⁵⁵

Alâmet ise hükmün varlığına veya yokluğuna hiçbir surette etki etmez. Alâmet kavramı delil kavramından farklı olarak hiçbir durumda kesin bilgi ifade etmez. Alâmet sadece zann-ı gâlib sayılan bir bilgiyi ortaya çıkartır. Salt hükmü tanıtıcı olduğundan alâmet ile ulaşılan bilgi kesin bilgi seviyesine hiçbir zaman ulaşamaz.

50 Bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 13; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/32.

51 Amidî, *el-İhkâm*, 3/32.

52 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/419.

53 Teftâzânî, *Sadeddin b. Mes'ut b. Ömer b. Abdillâh, et-Telvîh ala't-Tavdîh*, thk. Adnan Derviş, Beyrut, Dâru'l-Erkâm, 1419/1998, 2/308.

54 Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Mizânül'l-Usûl ve Netâicü'l-Ukûl*, thk. Dr. Muhammed Zeki Abdilber, Katar, s.75.

55 İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkûin an rabbi'l-alemin*, thk. M. Muhyiddîn Abdülhamit, Kahire, 1985, 3/272.

Usûlcülerin delil ve hüccet anlamında kullandığı kavramlardan olan “âyet” kelimesi de lugatta açık alâmet anlamına gelmektedir.⁵⁶ Ebû Zeyd ed-Debûsî'ye göre nasıl Kur'an'da “âyet” kavramı ile yaratıcının varlığına delaletin kat'îliği anlatılıyorsa, usûl ilminde de “âyet” kavramı ile sadece kesin bilgi kastedilebilir.⁵⁷ Fakat usûlcülerin çoğunluğuna göre âyet kavramı açık ve zahir olan her bir delili içerebilir. Bu durumda hem kat'î hem de zannî bilgiyi ifade eden deliller için âyet kelimesi kullanılabilir.⁵⁸

III. Usûlcülere Göre Delil Nazariyesinin İlke ve Esasları

Fıkhın delillerini ve bu delillerden hüküm çıkarma metotlarını inceleyen fıkhî usûlü ilminde, gerek fıkhın kaynakları anlamında icmâlî deliller olsun gerekse teklifî ya da vaz'î hükmümlere delalet eden naslar anlamında tafsîlî deliller olsun, usûl alimleri hükmün ispatı yahut hasmın ilzâmı için getirilen delillerin bu işlevleri sağlayabilmesi için gerekli olan bazı ilke ve kaidelerden bahsetmektedirler. Delil ile ilgili bu kaide ve prensipler sadece şer'î temellere dayanmamaktadır. Bunun yanında delil ile ilgili bu ilkeler ve kaideler, bir düşüncenin ya da önermenin doğruluğunu yahut yanlışlığını ispat etme metodolojisini ortaya koymayı amaçlayan mantık ilmi ile inançla ilgili konularda vardığı hükümleri kesin bilgiye dayandırmak zorunda olan kelim ilminin de temel dayanağı olan “akıl yürütme” yoluyla çıkarılmıştır. Şimdi genel olarak şer'î delillerin keyfiyetinden ve bu delillerden hüküm çıkarma yöntemlerinden bahseden usûl ilminde delil nazariyesinin temelini oluşturan bu ilke ve kaideleri maddeler halinde zikrelelim:

1. Doğru, sahih ve ilmî bir düşünce mutlaka bir delile dayanmak zorundadır. Neticesi ne olursa olsun bir ilim adamı delilin gösterdiği doğrultuda hareket etmek ve o delile tabi olmak zorundadır. İmam Gazzâlî bu ilkeye işaret ederek, müctehidin çoğunluğa göre değil mutlaka bir delile göre hareket etmesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir.⁵⁹

2. Deliline bakmadan bir görüşün doğruluğunu ileri sürmek zan ve vehim ile hüküm vermektir. Delillere bakmak vaciptir. İlmî ve doğru düşünce, varılan sonuç ne olursa olsun mutlaka delile göre hareket etmeyi gerektirir. Deliline bakmadan bir görüşün doğruluğuna inanmak yanlışta götürdüğü gibi mezhep taas-

56 Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü makâyisi 'l-luğati*, thk. Abdusselam Harun, Matbaatü İsa Babi'l-Halebî, 1/168; Ebu'l-Huseyn Kasım b. Muhammed Rağib el-İsfahanî, *Müfredatü Elfâzi 'l-Kur'an*, thk. Safvân Dâvudî, Dimaşk, 1415/1994, s. 101.

57 Debûsî, *Takvîmü 'l-Edille*, s.13-14.

58 Muhammed b. Abdisselam Avvâm, *el-Fikru 'l-menhecyyii*, s. 152.

59 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mustasfâ fî usûli 'l-fikhi*, Beyrut, 1996, 2/347.

subuna da sebep olur. Muhammed Zahid Kevserî (ö. 1952) delilleri incelerken âlimin basiretini gideren, gerçeği görmesine engel olan en tehlikeli yaklaşımın mezhep taassubu olduğunu söylemiştir. Ona göre mezhep taassubu zayıf bir delili kuvvetli gösterdiği gibi kuvvetli ve sağlam bir delili de zayıf ve uydurma gösterebilir. Öte yandan kör taassup bağlayıcı ve ilzam edici bir delili geçersiz saydığı gibi tam tersini de yapabilir.⁶⁰

Ebû İshak eş-Şîrâzî hüküm istibat eden âlimlerin icthadî konularda önce delilleri tespit edip, ilke ve prensipleri belirledikten sonra görüşlerini bu esaslar üzerine bina etmeleri gerektiğini, zira bütün fikhî görüşlerin bu delillere ve ilkelere tabi olduğunu söylemektedir.⁶¹

İbnKayyim ise delile muhalif bir görüşün bulunması durumunda bu görüşün terk edilip delile göre hüküm verilmesi gerektiği konusunda müctehid imamlardan nakillerde bulunarak bu ilkeye dikkat çekmektedir.⁶²

3. Delilsiz hüküm vermek şer'an haram olduğu gibi aklen de kesinlikle batıldır. İbn Hazm "Delilsiz hüküm vermek Kur'an nassı ve ümmetin icmâ'ı ile kesin olarak haramdır." demektedir.⁶³ Cüveynî gibi birçok usûl alimi bu kaideyi zikretmişlerdir.⁶⁴

4. Kişinin kendi re'yine ve hevasına göre hüküm vermesi delilsiz hüküm vermek anlamına gelmektedir. Bu şekilde verilen hükümler delile dayanan hükümlerle kesinlikle aynı derecede değerlendirilemez. Cüveynî'ye göre usûlcüler, delil veya hüküm koyucunun hükme delalet için vaz ettiği bir emâre olmadan hüküm vermenin batıl bir yaklaşım olduğu, bunun keyfi hüküm verme sayıldığı ve keyfi verilen hükümlere uymanın ise batıl olduğu konusunda fikir birliği etmişlerdir.⁶⁵

Şâtübî (ö. 790/1388) ise kişilerin kendi re'y ve hevasına göre hüküm vermelerini derin fikir ayrılıklarının sebebi saymıştır. Ona göre bu kimseler kendi heva ve görüşlerini esas alarak tevil ettikleri kat'î delilleri, uyulması zorunlu birer hüküm kaynağı saymamışlardır. Bu durum derin fikir ayrılıklarının temel sebeplerinden olmuştur.⁶⁶

60 Muhammed Zahid Kevserî, *Fıkhü ehli'l-İrâq ve hadîsihim*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Kahire, 2002, s. 10.

61 Şîrâzî, *Lüma'*, s. 29-33.

62 İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkûn*, 4/233.

63 İbn Hazm, *el-İhkâm*, 5/51.

64 Cüveynî, *et-Telhis fî usûli'l-fıkhı*, 3/114.

65 Cüveynî, *et-Telhis*, 3/314.

66 Ebu İshak İbrahim b. Musa Şâtübî, *el-Muvafakât fî usûli's-şer'ia*, thk. Abdullah Dıraz, 1395/1975, 2/176-177.

5. Şer'î ve aklî meselelerde gerçek bir delilin bilgi ifade edebilmesi için onun yerli yerinde kullanılması icap eder. Bu kaide, karşılaşılan yeni meselelerin şer'î hükümlerini araştırırken delilleri doğru ve yerli yerinde kullanmanın önemine vurgu yapmaktadır. Fıkıh usûlü ilmi şer'î delillerin mahiyetini ve hüccet olma değerini incelemekle birlikte delillerden hüküm çıkarma konusuna da şamildir. Bu yöntemlerle çıkartılan sonuçların kesinliği, delillerin sağlamlığına ve hükme delaletindeki açıklık-kapalılık durumuna göre elbette farklılık arz eder. Sübutunun kat'îlik-zannîlik haline ve hükme delaletinin açıklık-kapalılık durumuna göre delilin ifade ettiği bilgi kesin ya da zannî bilgi olur. Ancak bu kaidede anlatılmak istenen delilin bu yönü değildir. Aksine yukarıda mezkûr vasıfların hangisine sahip olursa olsun delilin, hükmü araştırılan meseleye tam olarak uyan gerçek bir delil olmasıdır.

Bir meselenin hükmüne dair birbirinden farklı mana ve hüküm bildiren birkaç delil bulunması durumunda bu delillerden meseleye uyan en kuvvetli delilin alınması ve bu delil üzerine hüküm bina edilmesi gerekir. "Daha kuvvetli delile dayanarak zayıf olanı terk etmek"⁶⁷ anlamına gelen istihsan delilini bu kaideye misal vermek mümkündür.

6. Bir mesele hakkında delillerin tamamını dikkate almadan sadece tek bir delile göre hüküm vermek doğru bilgiye ulaştırmaz. Müctehid bir meselenin hükmünü araştırırken önce konu ile ilgili olduğunu düşündüğü bütün delilleri tespit etmek için bütün gayretini sarf eder. Zira tam araştırma yapmadan, bütün delillere bakmadan sadece bir delile göre meselenin hükmünü tespit etmeye çalışması, onun hata yapmasına sebep olabilir. Zira Kur'an ve sünnet nasları arasında nâsih-mensûh, umum-husus, mutlak-mukayyed ilişkileri söz konusudur. Bütün delillere bakmayıp sadece bir delile göre hüküm vermek bu açıdan çok sakıncalıdır.

Karâfi'nin (ö. 684/1285)⁶⁸ kısaca ifade ettiği bu kaideyi Şâtîbî *el-Muvâfakât*'ta⁶⁹ geniş bir şekilde izah etmiştir.

7. Önceden zihinde sabit bir düşünceyi ispat için değil, o meselede Şâri'in muradını anlamak ve onun vaz' ettiği hükmü tespit etmek için delile müracaat edilir. İlmi düşünce sağlam ve tartışmasız sonuçlara ulaşmak için doğruluğu kabul edilen önermelere dayanmak durumundadır. Bu durumda çıkarımın doğru sayılabilmesi için önermelere ve delillere ihtiyaç duyulur. Bir delile ve doğruluğu herkes tarafından kabul edilen bir önermeye dayanmayan görüşlere bilimsellik

67 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 4/208; Serahsî, *Usûlü'l-Fıkh*, 2/202.

68 Şihabeddîn Ebu Abbas es-Sanhâci Karâfi, *el-Furûk*, thk. Muhammed es-Serrâc, Kahire, 1421/2001, 4/1225.

69 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 1/36-37.

vasfı verilemez. Doğruluğu ve manaya delaleti kesin ve kabul edilen önermelerden ve delillerden sonra ancak mantıkî sonuç veya şer'î hüküm ortaya çıkar. Baştan kabul edilmiş bir sonuca göre önermeler serdetmek veya deliller ileri sürmek hakikate götürmez. Bu sebeple Şâtıbî'ye göre hüküm çıkarırken delillere bakanlar iki gruptur. Birinci grupta bulunanlar karşılaştıkları meselenin hükmünü bulmak için bir delile bakma ihtiyacı duyarlar. Bir delil bulduklarında da ondan istinbat edilen hükmün hilafına hareket etmezler. İkinci grupta olanlar ise o mesele hakkında kendi zihinlerinde daha önce var olan görüşü desteklemek için delile müracaat ederler. Yani önceden kabul ettikleri hükmü ispat için deliller ararlar. Bu sonuncusu doğruluktan ve hakikatten uzak bir yöntemdir. Bu tavır ilmî de sayılamaz.⁷⁰

8. Meseleye uygunluğu konusunda şüphe bulunan bir delil hüküm istinbâtında kullanılmaz. Delilin sübutunun kesin, hükme delaletinin ise açık ve zahir olması gerekir. Bir delilin gerek sübutu gerekse hükme delaleti ile ilgili ihtimal durumu sayılamayacak kadar çoktur. Burada bir delil hakkında ileri sürülen, sübutunun şüpheli olması ve hükme delaletindeki ihtimal durumu, kuvvetli karinelere ve benimsenmiş başka bir delile dayanmalıdır. Delilin hüküm istinbâtında kullanılıp kullanılmamasına ihtimalin kuvvetli olup olmaması etki etmektedir. Karineler delil ile ilgili şüphe ve ihtimal durumunun kuvvetli olduğunu gösteriyorsa bu delil hüküm istinbâtında kullanılamaz. Tersine, karineler ihtimal durumunun kuvvetli olmadığını gösteriyorsa bu durumda delil hüküm istinbâtında kullanılabilir.⁷¹ Bir delilin sübutu veya hükme delaleti konusunda her ihtimal dikkate alınmaz.

9. Kendisinde işkal bulunan ve manaya delaleti açık olmayan hiçbir delil hakikatte delil değildir. Şer'î bir hükmü ya da yargılama hukukunda iddia edilen bir davayı ispat için getirilen delilin, manaya ve o manadan çıkartılan hükme delaletinin açık olması gerekir. Anlamında işkal bulunan veya manası açık olmayan vasıtaların delil olarak kullanılması doğru olmaz. Şâtıbî'ye göre anlamında işkal bulunan, ne kastedildiği tam bilinmeyen ve kat'î genel ilkelere aykırı olan delillerle istidlal caiz olmaz. Sahih ve muteber bir delilin, manası açık ve net olduğu gibi ondan ne kastedildiğinin de belirgin olması gerekir. Karineler onun delil olmaya uygun olmadığına işaret ederse onun delil olmaması daha uygun olur.⁷²

10. Delilin yokluğu, hükmün de yokluğunu gerektirir. Şer'î her bir hükmün varlığı bir delile bağlıdır. Yani şer'î bir hükmün varlığından söz edebilmek için onu ispat eden bir delil bulunmak zorundadır. Yerleşik kural böyle olunca bir

70 Şatibî, *el-Muvâfakât*, 3/ 77-78.

71 Karâfî, *Furûk*, 2/518-519.

72 Şatibî, *Muvafakât*, 3/79.

delilin bulunmadığı durumlarda hükümden de söz edilemez. Cüveynî,⁷³ İbn Kudâme⁷⁴ Beyzâvî (ö. 685/1286)⁷⁵ gibi usûlcüler bu kaideyi açıkça ifade etmişlerdir. Bu kaideyi ortaya koyan usûlcülerin meseleye bakışı şöyledir: İyice araştırma yapıldıktan sonra bir meselede delil bulunmadığına dair zihinde zann-ı gâlib oluşmuşsa “Delilin bulunmaması durumunda hükümün de bulunmayacağı” kaidesine göre hükümün de olmayacağına dair zann-ı gâlib oluşmuş demektir. Ancak burada şu hususu dikkatlerden kaçırmamak gerekir: Delilin bulunmaması mutlak olarak delilin yokluğunu gerektirmez. Bir müctehid bir meselenin şer'î hükmünü araştırırken konuyla ilgili bütün delilleri toplamak için son derece gayret sarf eder. Delil bulursa delile göre hüküm verir. Müctehidin zann-ı galibine göre delil olmadığına hükmetmesi mutlak olarak delil bulunmadığı anlamına gelmez.

11. Şer'î hükümlerin tespiti konusunda aklî delil müstakil bir hüküm kaynağı değildir. Aklî delil, naklî-sem'î delilin bir parçası veya naklî-sem'î delilin illetini belirleyici yahut da bu delillerden hüküm çıkartırken yardımcı bir kaynak olarak kullanılır. Tek başına hükme delaleti geçerli sayılmaz. Kur'an, sünnet gibi sem'î delillerden bağımsız, sadece aklî delillere dayanarak şer'î hüküm vaz' etmek, aklı tek hüküm koyucu olan Şâri'in yerine ikame etmek anlamına gelir.⁷⁶

12. İki delil birbiriyle çeliştiğinde kuvvetli delil tercih edilir. Teâruz durumunda sübut ve delalet yönünden derecesi müsavi olan her iki delille de amel edilmez. Usûlcülerin kabul ettiği görüşe göre deliller teâruz ettiğinde müctehidin hüküm istinbâtında her iki delili kullanmasının mümkün olduğu durumlarda “delilin i'mâli ihmalinden evladır” kaidesine her iki delille de amel etmesi gerekir. Bunun mümkün olmaması durumunda tercih sebeplerine dayanarak birini tercih etmelidir. Tercih durumu da mümkün değilse her iki delil ile de amel edilmez. “Birini diğerine tercih etmeden delillerden herhangi birine göre hüküm verilmesi aklen mümkün değildir” diyen Şâtübî, deliller arasındaki çelişkiyi giderip her iki delil ile amel etmenin mümkün olmadığı durumlarda, delillerden birini diğerine tercih etmek için gerekli bir sebep veya karine araştırmadan rastgele biri ile amel edilmemesi gerektiği konusunda usûlcüler arasında fikir birliği olduğunu söylemektedir.⁷⁷

73 Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikhi*, Mansûra, 1412/1992, 2/735.

74 Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudame, *Ravdatu'n-nâzir ve cünnetu'l-münâzir fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Müessesetu'r-Reyyân, 1422/2002, 1/147.

75 Nâsiruddin Abdullah b. Ömer Beydâvî, *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Şaban Muhammed İsmail, Beyrut, 1419/2008, s.51 .

76 Şatîbî, *el-Muvâfakât*, 1/35.

77 Şatîbî, *el-Muvâfakât*, 4/122.

13. Şâri'in meşrû ve muteber saymadığı bir delile itibar edilmez. Delil ister hüküm kaynağı anlamında icmâlî olsun isterse tek tek hükümlerin dayandırıldığı tafsilî delillerden olsun ona hüküm bağlanabilmesi için o delilin, Şâri' tarafından muteber sayıldığına dair ibare, işaret ve iktizâ yoluyla veya mantûk ve mefhûm olarak bir delaletin bulunması gerekir. Şâri'in meşru saymadığı bir delile hüküm bağlanamaz.⁷⁸

14. Asıl olan delilin i'malidir. İhmali değildir. Başka bir ifade ile delilin kullanılması terkinden evladır. Bu kaide deliller arası tearuz durumunda imkân dahilinde her iki delille amel edilmesi gerektiğini bildirir. Çünkü asıl olan her iki delili de kullanmaktır. Bu mümkün değilse karinelerin ve tercih sebeplerinin öne çıkardığı delil esas alınır, diğer delil terk edilir.

15. Manaya delaleti açık ve zahir olan delili tevil etmek doğru değildir. Çoğunlukla bid'at ehli fırkalar ve bazı art niyetli ilim adamları manası zahir nasları, delalet ettikleri anlamlar dışında veya kastedilme ihtimali uzak olan manalara tevil etme yoluna gitmişler ve bu şekilde delilleri işlevsiz kılmışlardır. Şâtîbî bu kimseleri "tevil yoluyla delillere muhalefet edenler" diye isimlendirmektedir.⁷⁹

IV. Usûlcülerin Delilleri Tasnifi

İslam Hukuk literatüründe şer'î hükümlerin kaynaklarını ifade etmek için kullanılan en yaygın kavram "el-edilletü's-şer'îyye" tabiridir. Bazı âlimler ise hukuk kaynağı anlamını ifade etmek üzere başlıca "usûlü'l-fikh",⁸⁰ "masâdirü'l-edille",⁸¹ "me'hazü'l-hükm" ya da "meâhizü'l-ahkam"⁸² veya "medârikü's-şer'"⁸³ tabirlerini kullanmışlardır.

Fıkıh usûlü eserlerinde bazı özellikleri dikkate alınarak "şer'î deliller" farklı açılardan tasnif edilmiştir. Usûl alimleri bu tasnifleri yaparken şer'î delillerin kaynağını, ifade ettiği bilginin değerini, lafzî olup olmamasını, kaynağa aidiye-

78 Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, s.222.

79 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 1/172.

80 Usûlü'l-fikh terkibi İmam Şâfi'den itibaren fikhin delilleri ve istinbat metotları ile hüküm, ictihad ve taklit vb. konulardan bahseden bir ilmin özel ismi olarak kullanılmaya gelmiştir. Bunun yanında usûl alimlerinin çoğu bu kavramı fikhin delilleri anlamında kullanmışlardır. Bkz. Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, 1/9-11.

81 Cüveynî, *et-Telhis*, 3/441.

82 Alâuddin Ebû Bekr es-Semerkindî *Mizânü'l-usûl* isimli eserinde Ebû Mansûr el-Maturîdî'nin "Meâhizü's-şeria" isimli bir eserden bahsetmektedir. Bkz. Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâicü'l-ukûl*, s. 3

83 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/431.

tinin kesinlik derecesini, başka bir referansa gerek olmadan doğrudan şer'î olup olmama durumunu dikkate almışlardır.

Bazı usûl alimlerinin şer'î delillerin sayısını on sekiz,⁸⁴ on dokuz,⁸⁵ yirmi bir,⁸⁶ hatta otuz altıya kadar yükseltmeleri yukarıda işaret ettiğimiz gibi delil kavramının delalet ettiği mananın çok geniş kapsamlı olmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten delil teorisini ortaya koymaya çalışan usûlcülerin belli kavramlar etrafında yoğunlaştıkları görülmektedir. Bunlar içinde Kitap, Sünnet, İcmâ' gibi tereddütsüz hukuk kaynağı olarak nitelenebilecek kavramlar bulunduğu gibi, daha çok metot ve hukuk prensibi olarak nitelenebilecek kavramlar da yer almaktadır.⁸⁷

Usûlcülerin delilleri tasnifine geçmeden Malikî usûlcülerden Şehâbeddîn el-Karâfî'nin şer'î delillere genel bir bakış imkânı veren tasnifine bir göz atalım. Karâfî'ye göre fıkıhta deliller üç kısma ayrılmaktadır:

1. Hükümlerin meşrûiyetini ortaya koyan deliller (edilletü meşrûiyyeti'l-ahkâm): Şer'î- amelî hükümlerin istinbat edildiği ve bu hükümlere dayanak teşkil eden kaynak, yöntem ve metotlardır. Bunlar Kitap, Sünnet, icmâ' ve kıyas başta olmak üzere Şâri'in hükümlerin dayanağı olarak belirlediği delillerdir. Karâfî'ye göre bu tür delillerin sayısı yirmiye kadar çıkabilir.

2. Bir hükmün mükellef açısından gerçekleşip gerçekleşmediğini gösteren deliller (edilletü vukûi'l-ahkâm): Mesela "güneşin batıya yönelmesinden itibaren gecenin kararmasına kadar namaz kıl" âyetinde,⁸⁸ öğle namazının mükellefin zimmetinde bir yükümlülük olarak taayyün etmesinin sebebi olarak belirlenen zevâl vakti bu anlamda bir delildir.

3. Hukukî anlaşmazlıklarda iddia ile vakıa arasındaki uyumu tespiti yarayan deliller. Bu deliller ikrar, şahitler, yemin gibi iddia edilen konu ile vakıa arasındaki gerçekliği ortaya çıkaran ispat vasıtalarıdır.⁸⁹

Karâfî'nin yukarıdaki beyanından anlaşıldığına göre usûlcüler hem şer'î hükmün çıkarıldığı aslı, hem de şer'î hüküm elde etmede kullanılan yöntem ve genel

84 Karâfî, *el-Furûk*, 1/165-166.

85 Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd Tûfî, *er-Risale fî riayeti'l-maslahati*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, 1413/1993, s. 13-21.

86 İsmail Hakkı İzmîrli, *İlm-i hilaf*, İstanbul, 1330, s. 190-191.

87 İbrahim Kâfî Dönmez, "İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1981, s. 21.

88 İsrâ 17/78.

89 Karâfî, *el-Furûk*, 1/165.

prensipleri şer'î delil olarak isimlendirmişlerdir.⁹⁰ Buna göre delil kavramının fıkıh usûlü terminolojisindeki anlamı, “hükümlerin menşei” ya da başka bir ifadeyle “hukuk kaynağı” manasından daha kapsamlı ve geniştir. Burada kaynak kavramı ile hukukî bir meselenin İslam hukukuna göre çözümlenebilmesi için müracaat edilmesi gereken ve bir hüküm içeren yazılı ya da yazısız deliller ile kendisi bir hüküm içermediği halde hükme ulaşmayı sağlayan yöntem ve genel prensipler kastedilmektedir.⁹¹ Bununla sınırlı müşahhas bir hukukî meselenin kendi özel şartlarına göre çözümlenmesinin kastedilmediği, aksine o meselenin benzerlerine uygulanabilecek bir metodun tespitinin hedeflendiği unutulmamalıdır. Çünkü her bir fikhî meseleye ait şer'î hükümlerin dayanağı tek tek âyet ve hadislerdir. Bu yüzden bunlara tafsîlî deliller denmektedir. Şer'î hükümlerin istinbat edildiği âyet ve hadislerin bulunduğu genel hukuk kaynaklarına ise icmâlî deliller denmektedir. İslâm hukukunda ele alınan her konu ve varılan her hüküm mümkün olduğu ölçüde bu delillerden istinbat edilir.

Şer'î delillerin en bilinen ayırımlarından birisi naklî-aklî veya sem'î-aklî ayırımıdır.⁹² Naklî deliller, oluşumunda müctehidin katkısı olmayan ve Şâri'den olduğu gibi telakki edilen şer'î naslardır. Sadece doğru haber verenden (muhibir-i sâdik) işitilmekle bilinebilmesi mümkün olduğundan “sem'î deliller” diye de ifade edilen bu deliller arasında Kitap ve Sünneti saymak mümkünse de, yukarıdaki tanıma göre icmâ', şer'u men kablânâ ve sahâbe kavlinin naklî delil sayılması doğru olmaz. Zira adı geçen deliller gerçekte şer'u men kablânâ'da olduğu gibi ya doğrudan Kitap ve Sünnetten bir delile dayanmak durumunda ya da icmâ' ve sahâbî kavlinde olduğu gibi senedi ve illeti Kitap ve Sünnette yer alan bir delile dayanması gerekmektedir. Ancak naklî delil ile “hukuk ekollerinin oluşum dönemine kadar nakil yoluyla aktarılan bilgi kaynakları” kastediliyorsa, o takdirde sahâbe ve tâbiîn icmâmını, sahâbe sözünü, hatta nassın üzerine bina edilen Hz. Peygamber dönemi örfünü naklî delil saymak mümkündür.

Aklî deliller ise naklî delil ile bağlantılı olmakla birlikte aklî muhakeme ve beşerî yorumun ağırlıkta olduğu, oluşmasında müctehidin katkısının bulunduğu delillerdir. Diğer bir ifadeyle şer'î-aklî delil, müctehidin naklî delillerin dolaylı ifadelerini, genel ilke ve amaçlarını veya boş bıraktığı alanları gözeterek yeni şer'î hükümler elde etmede kullandığı istidlal metotları ve akıl yürütmeleridir. Bu zihni faaliyetin genel adı kıyastır. Re'y, ictihad, istinbat, istidlâl gibi terimler de buna yakın anlamlar taşır. İstihsan, istislâh, istishâb, sedd-i zerâî' gibi deliller bu grupta mütalaa edilir.

90 Ali Bardakoğlu, “Delil”, *DİA*, IX, s. 138-140.

91 Ahmet Yaman - Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 41-42.

92 Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/120; Şâtibî, *el-Muvafakât*, 3/41.

Şer'î delillerden naklî-sem'î deliller kaynağına aidiyeti (sübut) ve içerdiği hükme delaletindeki (delalet) kesinlik ya da zannîlik açısından da tasnif edilmiştir. Tartışmasız bütün usûl alimleri Kur'an-ı Kerim'in Şâri-i Hakîm olan Allah Teâlâ'ya aidiyetinin kesinliği konusunda fikir birliği etmişlerdir. Bunun yanında mütevâtir hadisler ile Hanefilere göre meşhur hadislerin peygambere aidiyeti de kesindir. Kitap, mütevâtir hadis, Hanefilere göre meşhur hadisler dışında kalan diğer hadisler ise subût yönünden zannî sayılmıştır.

Naklî-sem'î delillerin hükme delaletlerinde de kat'î-zannî ayırımı vardır. Kendisinden şer'î hükmün net bir şekilde anlaşıldığı, tahsis, takyid ve nesih ihtimalinin bulunmadığı naslar kat'î; tahsis, takyid ve nesih ihtimali bulunan ve taşıdığı başka bir manaya yorumlanma ihtimali olan deliller ise zannî delillerdir. İbnKayyim'in de katıldığı genel kabule göre aklî deliller de zan ifade eder.⁹³

Delil ile ulaşılan hükmün kesin bilgi ifade edip etmeme veya bir başka ifadeyle karşı ihtimali ortadan kaldırıp kaldırmamasına göre delilin kat'î ve zannî kısımlarına ayrıldığı ve özellikle mütekellimîn usûlcüler tarafından kat'î bilgiye ulaştıran vasıtanın “delil”, zannî bilgiye ulaştıran vasıtanın ise “emâre” olarak isimlendirildiği konusundan yukarıda bahsetmiştik. Buna göre mütekellimîn usûlcülere göre ifade ettikleri bilginin değeri bakımından Kitap, mütevâtir hadis ve icmâ' delil; haber-i vâhid ve kıyas emâre olarak isimlendirilirken; Hanefi usûlcülere göre hem kat'î hem de zannî bilgi ifade eden kaynaklara delil dendiğinden hüküm istinbâtında kullanılan bütün kaynak, yöntem ve metotlara “edille-i şer'îyye” tabiri kullanılmaktadır.

Genellikle kabul edilen yaklaşıma göre şer'î deliller aslî deliller ve fer'î deliller olmak üzere iki kısma ayrılır. Aslî deliller müstakil olarak şer'î hükümlerin kaynağı olan ve meşruiyetini başka bir kaynaktan almayan, aynı zamanda fer'î delillere meşruiyet sağlayan temel kaynaklardır. Fer'î deliller ise geçerliliğini aslî kaynaklardan alan, şer'î hükme daha çok onların uzantısı olarak ulaştıran yöntemler veya hukuk prensipleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Kitap, Sünnet ve icmâ' aslî delillerden sayılırken, sahâbî kavli, şer'u men kablenâ ve örf fer'î delillerdendir. Diğer yandan kıyas, istihsan, istislâh, sedd-i zerâi' ve istishâbı da bu yöntem ve hukuk prensiplerinden saymak daha doğru olsa gerektir.⁹⁴

93 Cemâleddin Abdurrahim İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi minhâci'l-usûl*, Dâru Alemlî'l-Kütüp, tarihsiz, 1/41; Zekiyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 444.

94 Ahmet Yaman - Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 41-42.

SONUÇ

Temel amacı şer’î ameli hükümlerin kaynaklarını ve bu kaynaklardan hüküm elde etme metot ve yöntemlerini tespit edip incelemek olan fıkıh usûlü ilminde önemli bir yeri olan delil nazariyesinin dayanağı şüphesiz Kur’an ve sünnettir. Kur’an ve sünnet naslarında Şâri’ doğrudan ya da istidlal yoluyla teklifi ve vaz’î hükümlerin illetlerini, hikmetlerini ve makul gerekçelerini zikrederek her bir hükmün mutlaka bir delile dayanması gerektiği kaidesine işaret etmektedir.

Mutlak olarak hüküm koyucu olan Yüce Allah Kur’ân ve Sünnet naslarında “delil”, “beyan”, “âyet”, “burhan”, “sultan”, “alamet”, “şahit”, “hüccet”, “istidlal”, “istinbat” vb. kavramlarla muhataplarından kendi görüşlerinin doğruluğunu, muhaliflerin görüşlerinin ise yanlışlığını ispat etmelerini istemiştir. Şâri’ zaman zaman müşriklerden Allah’a ait olduğunu iddia ettikleri görüşlerinin Allah’a aidiyetini ispat etmelerini isterken çoğu zaman onları akletmeye, düşünmeye ve kıyas yapmaya davet etmiştir. İşte Kur’ân’ın ortaya koyduğu bu metot ve bahsi geçen kavramlar usûl ilminde delil nazariyesinin temel dayanağı olmuştur.

Lügatte yol gösteren, kılavuz, kendisi ile hüküm istilâl edilen şey anlamlarına gelen delil kavramı fıkıhta “şer’î-amelî hükme götüren şey” olarak tanımlanırken fıkıh usulünde ise “şer’î-ameli hükümlerin kaynakları ve bu kaynaklardan hüküm elde etme metot ve yöntemlerini” içeren bir kavramdır. Bu sebeple bazı usûlcülerin fıkıh usûlü ilmini “deliller ve delillerden hüküm çıkarma keyfiyeti” şeklinde tanımladıkları görülmektedir.

Her ne kadar bazı usulcüler tarafından hüküm kaynağı anlamında delil kelimesi yerine beyan, âyet, burhan, sultan, alamet, şahit, hüccet vb. kavramlar kullanılsa da bu kavramlardan her birinin vaz’î-lugavî olarak delalet ettiği farklı manaları dikkate alan usûlcülerin çoğu delil kavramını kullanmayı tercih etmiş iken bazı usulcüler bahsi geçen kavramlardan bazılarını anlam benzerliğine binaen, bazılarını ise mecaz yoluyla şer’î delilleri ifade etmek üzere kullanmışlardır.

Mâlikî hukukçulardan Karâfi delilleri, hükümlerin meşruiyetini ortaya koyan deliller, bir hükmün mükellef açısından gerçekleşip gerçekleşmediğini gösteren deliller ve hukuki anlaşmazlıklarda iddia ile vakıa arasındaki uyumu tespiti yarayan deliller olmak üzere üç kısma ayırarak delilin fıkıh ve usul ilmindeki tanımlarını kapsayan bir taksimat yapmıştır.

Öte yandan deliller, sübut ve hükme delaletlerindeki kesinlik açısından kat’î-zannî şeklinde taksim edilirken, oluşunda müçtehidin dahlinin olup olmaması açısından naklî deliller-aklî deliller şeklinde iki kısma ayrılmıştır.

Bazı usulcüler tarafından sayıları on sekiz, on dokuz, yirmi bir, hatta otuz altıya kadar çıkarılan şer’î deliller, müstakil olarak şer’î hükümlerin kaynağı olup

olmama ve meşruiyetini başkalarından alıp almama açısından ise aslî deliller ile fer'î deliller şeklinde taksim edilir.

Gerek şer'î-amelî bir hükmün istinbâtı gerekse bir iddianın vakıa uygunluğunun ispatı için mutlaka bir delile dayanmak zarureti vardır. Bir hâkimin bir davayı delilsiz hükme bağlaması haram olduğu gibi, herhangi bir meseleyi araştıran müçtehidin yahut fakihin delilsiz hüküm vermesi de haram olarak değerlendirilir. Usulcüler tarafından bu tavır bir nevi din vaz' etmek sayıldığı için bu yolla ulaşılan sonuç da aklen batıl kabul edilir.

Şer'î ve aklî meselelerde yerinde kullanılan ve hükme delaleti kat'î olan gerçek delil kesin bilgi ifade eder. Dolayısıyla bu bilgi doğrultusunda amel etmek zaruri sayılır.

Öte yandan sübutunda ve delaletinde şüphe ve ihtimal bulunan delil ile kesin bilgi sabit olmaz. Hükmün varlığı delilin varlığını gerektirdiği gibi delilin yokluğu da hükmün yokluğunu gerektirir.

Kaynakça

Âmidî, Muhammed b. Ali, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkam*, Beyrut, Daru ibn Hazm, 1424/2003.

Bâbertî, Muhammed b. Mahmûd, *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu muhtasari İbni'l-Hâcib*, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.

Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *İhkâmu'l-fusûl fî ahkami'l-usûl*, thk. Abdülmecid et-Türkî, Beyrut, 1995.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fıkh*, Müessesetü'r-Risâle, 1413/1991.

Basrî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib, *el-Mu'temed fî'l-usûl*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.

Beydâvî, Nâsiruddin Abdullah b. Ömer, *Minhâcû'l-Vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Şaban Muhammed İsmail, Beyrut, 1419/2008.

Bilmen, Ömer Nasûhi, *Hukuku islamiye ve istilahâtı fıkhiyye kâmusu*, İstanbul, 1976.

Buharî, Abdulaziz b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfü'l-esrar şerhu usûli'l-Pezdevî*, Beyrut, 1411/1991.

Cassâs, Ahmed b. Ali Ebu Bekr er-Râzî, *el-Fusûl fî'l-usûl*, Vizâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994.

Cîzânî, Muhammed b. Huseyn b. Hasen, *Maâlimü usûli'l-fikh inde ehli'l-hadis*, Dâru İbni'l-Cevzî, 1429.

Cüveynî, Ebu'l-Meâlî İmâmü'l-Harameyn, *et-Telhîs fî usûli'l-fikh*, thk. Şibbir Ahmed el-Umerî, Beyrut, 1416/1996.

_____, *el-Burhân fî usûli'l-fikhi*, Mansûra, 1412/1992.

Cürcânî, Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Beyrut, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1992.

Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh tâcü'l-lugati ve sihâhu'l-arabiyye*, Beyrut, Daru'n-Nefâis, 1974.

Çalış, Halit, *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul, 2013.

Debûsî, Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.

Dönmez, İbrahim Kâfi, "İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1981.

Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ fî usûli'l-fikhi*, Beyrut, 1996.

İbn Bedrân, Abdülkadir, *el-Medhâl ilâ mezhebi'l-imâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İhkam fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Şakir, Beyrut, 1403/1983.

İbnü'l-Lahhâm, Ebu Hasen Ali b. Muhammed, *el-Muhtasar fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, thk. Muhammed Muzhir Baka, 1422/2001.

İbn Sem'anî, Ebû Muzaffer Mansur b. Muhammed, *Kavâtiu'l-edille fî'l-usûl*, Müessesetü'r-Risale, 1417/1996.

İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemü makâyisi'l-luğati*, thk. Abdussemam Harun, Matbaatü İsa Babi'l-Halebî, tarihsiz.

İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-enâm*, thk. Şuayb el-Arnaûd I-V, Beyrut, 1403/1982.

_____, *İ'lâmü'l-muvakkûn an rabbi'l-alemin*, thk. M. Muhyiddîn Abdülhamit, Kahire, 1985.

_____, *Turuku'l-hukmiyye fî'siyâseti's-şer'iyye*, Beyrut, Dâu'l-Fikr, 1415/1995.

_____, *Bedâiu'l-fevâid*, thk. Seyyid İmran, Amir Salah, Beyrut, Dâru'l-Hadis, 1423/2002.

İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *Ravdatu'n-nâzır ve cünnetu'l-muñâzır fî usûli'l-fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Müessesetu'r-Reyyân, 1422/2002.

İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhâmmed b. Mukerrem, *Lisânü'l-Arab*, XIV, Beyrut, Dâru's-Sâdr, 1968.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalim, *Mecmûu'l-fetâvâ*, Ribât.

İsnevî, Cemâleddin Abdurrahim, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi minhâci'l-usûl*, Dâru Alemi'l-Kütüp, tarihsiz.

İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i hilaf*, İstanbul, 1330.

Karâfi, Şihabeddîn Ebu Abbas es-Sanhâci, *el-Furûk*, thk. Muhammed es-Serrâc, Kahire, 1421/2001.

_____, *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâva ani'l-ahkâm ve tasarufâti'l-kâdi ve'l-İmam*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut, 1416/1995.

Kefevî, Ebu'l-Bekâ Eyyub, *el-Külliyât mu'cem fî'l- mustalâhât ve'l-furûki'l-lügaviyye*, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1413-1993.

Keversî, Muhammed Zahid, *Fıkhü Ehli'l-İrâq ve hadîsihim*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Kahire, 2002.

Rağib el-İsfehanî, Ebu'l-Huseyn Kasım b. Muhammed, *Müfredatü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Dâvudî, Dimaşk, 1415/1994.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer el-Huseyn b. Ali, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyaz Alvanî, Müessesetu'r-Risale, 1980.

Sadruşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ud, *et-Tavzîh şerh ale't-Tenkîh*, Beyrut, Daru'l-Erkam, 1422/2001.

_____, *Tenkîhu'l-usûl fî ilmi'l-usûl*, Kahire, 1356.

Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Mizânül'l-Usûl ve netâicü'l-ukûl*, thk. Dr. Muhammed Zeki Abdilber, Katar.

Serahsî, Şemsü'l-Eimme, Muhammed b. Ahmet, *Usûlü'l-Fıkh*, Beyrut, Darul-ma'rife, 1393.

Şafî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut.

Şâtîbî, Ebu İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvafakât fî usûli'ş-şerîa*, thk. Abdullah Dıraz, 1395/1975.

_____, *el-İ'tisâm*, Mektebetü'r-Riyad, 1404/1983.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Azv İnaye, Beyrut, 1419/1999.

Şirazî, Ebû İshak İbrahim b. Ali, *et-Tabsira*, thk. Muhammed Hasan Hîtû, Dâru'l-fikr, 1403/1982.

_____, *el-Lûm'a fî usûli'l-fikh* thk. Muhyiddin Dîb Mesto, Ali el-Bedevî, Beyrut, 1416/1995.

Taftazânî, Sadeddin b. Mes'ut b. Ömer b. Abdillâh, *et-Telvîh ala't-tavdîh*, thk. Adnan Derviş, Beyrut, Dâru'l-Erkâm, 1419/1998.

Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsûâtü keşşâfi istilahâti'l-funûn ve'l-ulûm*, Beyrut, Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1997.

Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd, *er-Risale fî riayeti'l-maslahati*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, 1413/1993.

Yaman, Ahmet, *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul, 2013.

Zebîdî, Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferâc, 1965.

Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikhi'l-islâmî*, Beyrut, trh.

Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*, Kuveyt, Dâru's-Safve, 1413/1992.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.